

MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) PAŞA'NIN BATI ANADOLU GEZİSİ VE KARŞILAMA TÖRENLERİ

Yrd.Doç.Dr. Selami KILIÇ*

Türk Kurtuluş Savaşı'nın eşsiz önderi, şanlı komutanı, Mustafa Kemal Paşa; Samsun'dan ölümüne kadar, herhangi bir yurt dışı gezisine çıkmamış, ancak Türkiye'yi adım adım dolaşarak, halkı ile bütünleşmiş, ordunun ve halkın büyük desteğini alarak, yaptığı köklü reformlarla; yeni Türk Devleti'ne modern ve çağdaş bir görünüm kazandırmış, Türk toplumuna yeni bir zihniyet, yeni bir görüş ve yeni bir düşünce getirmiştir. Gerçekleştirdiği yurt içi gezileriyle¹; Türk insanını, onun engin hoşgörüsünü, vatan ve millet sevgisini daha yakından tanıma imkânı bulan, yine bu gezileri sırasında; halkın görüşlerini, duygu ve düşüncelerini öğrenerek, Türk milletini her konuda aydınlatan, uyanmasını sağlayan Mustafa Kemal Paşa, sadece Türkiye'nin ve Türk dünyasının değil, bütün insanlığın lideri olmuştur.

1) Ankara'dan Eskişehir'e

Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı yurt içi gezileri arasında, 14 Ocak 1923'te başlayıp, 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'ndeki² konuşması ile sona eren "Batı Anadolu Gezisi" oldukça önemli bir yere sahiptir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir, İzmit, Bursa yoluyla İzmir'e gideceği haberini veren Vakit gazetesinde, konu ile ilgili olarak deniliyordu ki:

"Bursa ve İzmir havalisinde bir teftiş seyahatine çıkacağını haber verdiğim Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu sabah saat altı buçukta Eskişehir'e müteveccihen hareket etmiştir. Başkumandanımıza meb'ûsandan Hamdullah Suphi, Cevat Abbas, Muhiddin Baha Beyler, kalem-i mahsus müdiri refakat etmektedir.

*"Mustafa Kemal Paşa, hey'et-i vekile erkânı, meb'ûslar, gazete muharrirleri tarafından teşyi' edilmiştir. Müşârinileyh İzmit'e oradan Bursa ve İzmir'e azimet edecektir."*³

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ Mustafa Kemal Paşa'nın yurt gezileri hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmet ÖNDER, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Ankara, 1975.

² İzmir İktisat Kongresi için bkz: A.AFETİNAN, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat - 4 Mart 1923*, Ankara, 1989.

³ *Vakit*, 14 Kânun-ı sâni 1339 (1923), No: 1830.

15 Ocak'ta Eskişehir'e gelen ve Eskişehir halkı tarafından büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanan Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu Gezisi sonrası Eskişehir'i ziyaret edeceğinden burada kalmayı plânlamamıştı. Fakat, Eskişehir halkının coşkusu ve şehre çıkmalarını gözlemeleri üzerine, halkı ile yakından temas etmeyi uygun görerek, mutasarrıflık dairesine gitmişti⁴.

Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir Mutasarrıflık Dairesi'nde yaptığı konuşmasında seyahat amacını şöyle açıklıyordu:

"Efendiler! iki maksatla seyahat ediyorum. Birincisi: Son muzafferiyattan beri talim ve terbiye ile iştigal eden ordumuzu görmek ve bu talim ve terbiyenin derecesini tetkik eylemektir. Ordu muntakası fevkalâde geniştir. Mümkün olursa Adana'ya kadar gideceğim.

"İkincisi: Bu münâsebetle ahali ile yakından temas etmek ve onlarla müdâvele-i efkâr eylemektir."⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bu seyahatin bir diğer amacı da, kurulmasını arzu ettiği Halk Fırkası ile yakından ilgilidir. Nitekim, 16/17 Ocak 1923'te İzmit'te İstanbul gazetecileriyle yaptığı konuşmasında Halk Fırkası'nın oluşturulması gereğini geniş ve açık bir şekilde izah etmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu'da yaptığı bu seyahatten yararlanarak, halkı ile yakından temas etmek ve bazı girişimlere hazırlık olmak üzere fikir alış verişinde bulunmak istiyordu. Gerçekten de Mustafa Kemal böyle bir davranışı zorunlu buluyordu. Çünkü, uzun yılların savaşlarından yeni çıkmış, fakat henüz barışa da kavuşamamış olan memleketin bir yığın önemli ve hayati nitelikte sorunları vardı. Bunların üstesinden gelmek için bir takım atılımlar yapmak, kararlar almak ve bunları uygulamaya koymak gerekiyordu. Birçoğunu ana çizgileriyle kamuoyu önünde tartışmak ve en isabetli çözüm yollarını birlikte aramak gereksimini duyuyordu⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahati aynı zamanda bir seçim gezisiydi. Çünkü, meclis çalışmalarının son yılına girmiş ve Mustafa Kemal de meclisin yenilenmesini, seçimlerin yapılmasını kararlaştırmıştı.

Nitekim, seçim yılı olan 1923 başlarında, Mustafa Kemal hem bir seçim gezisi yapmak, hem de kaldırılmış saltanat ve yeni şekliyle halifelik konularında

⁴ *Vakit*, 16 Kânun-ı sâni 1339, No. 1831; *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit Yollarında*, Ankara, 1339, s.3.

⁵ *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yayına Hazırlayan : Arı İNAN, Ankara, 1982, s.11-12.

⁶ *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s.IX. (Önsöz).

halkın görüşlerini öğrenip, kaygı uyandıran konularda açık ve söyleşi niteliğinde konuşmalarla onları aydınlatılabilmeyi amaçlayarak, bir yurt gezisine çıktı⁷.

Mustafa Kemal Paşa, bu seyahatini Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır:

"Efendiler! Saltanatın ilgası, hilâfet makamının salâhiyetsiz kalışı üzerine, halk ile yakından temasa gelmek, ahvâl-ı ruhiyye ve temâyülat-ı fikriyyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi.

"Bundan başka, meclis son senesine dahil olmuş bulunuyordu. Yeni intihâp münasebetiyle Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ni siyasî bir fırkaya tahvil etmeye karar vermiştim. Sulh takarrür ettiği takdirde, teşkilâtımızın fırkaya inkılâbını lüzumlu görüyordum. Bu hususta da halk ile bizzat hasbihal etmeyi muvafık ve faydalı mü tâlaa ediyordum. Zaferden sonra, talim ve terbiye ile iştigale başlamış olan ordumuzu da yakından görmek istiyordum. İşte, bu maksatlarla, Garbî Anadolu'da bir seyahat icra etmek üzere 14 Kânun-ı sâni 1923'te Ankara'dan hareket ettim.

"Eskişehir'den itibaren, İzmit, Bursa, İzmir, Balıkesir'de halkı münasip mahallerde toplayarak uzun hasbihallerde bulundum. Ahalinin bana istedikleri gibi serbest sualler tevcih etmesini talebetim. Sorulan suallere cevap teşkil etmek üzere, altı saat, yedi saat devam eden konferanslar verdim.

"Muhterem Efendiler, hemen her yerde halkın anlamak istediği husûsâtan nazar-ı dikkati celbeden noktalar şunlardı:

"Lausanne Konferansı ve neticesi, hâkimiyet-i millîye ve makam-ı hilâfet ve bunların vaziyetleri ve münâsebetleri ve bir de teşkil etmek niyetinde olduğum anlaşılan siyasî fırka...

"Lausanne Konferansı müzâkerâtını, cereyan ettiği gibi, her yerde hülâsa ediyordum. Neticenin müsbet olacağı hakkındaki kanaatimi de beyân ederek, milletin müsterih olmasına çalışıyordum.

"Hakimiyet-i millîye ve makam-ı hilâfetin vaziyetleri ve münâsebetleri ne olduğu hakkında, halkın merak ve endişe etmekte hakkı vardı... Zira, meclis 1 Teşrin-i sâni 1922 tarihli kararıyla, hâkimiyet-i şahsiyyeye müstenit şekl-i hükümetin 16 Mart 1920 tarihinden itibaren ve ebediyen tarihe intikal eylediğini ilân ettikten sonra, bir takım Şükri Hocalar, 'efkâr-ı umûmiye-i İslâmiye tereddüd ve ıstırâbâta düşmüştür' diyerek, hareket ve faaliyete geçtiler. 'Hilâfet aynı hükümettir. Hilâfetin hukuk ve vezâifini iptal etmek hiç kimsenin, hiç bir meclisin elinde değildir' davasını ortaya atmışlardı. Meclisin, milletin lağvettiği saltanat-ı şahsiyyeyi hilâfet makamında idame ve padişah yerine halife ikâme etmek sevdasına düşmüşlerdi.

⁷ Seçil AĞÜN, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik*, Ankara, (tarihsiz), s.105.

"*Filhakika, mürteci bir hizip, Karahisarısahip Mebusu bulunan Hoca Şükrü imzasıyla 'Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi' ünvanıyla bir risale neşretti. Ankara'da 15 Kânun-ı sâni 1339 tarihinde intişâr eden ve bütün meclis azalarına tevzi edilen bu risaleden, İzmir'te haberdar edildim. Risalenin üzerinde, sadece 1339 senesi yazılmıştı. Fakat bu risalenin daha, ben, Ankara'da iken ihzâr ve tab' olunduğu ve benim Ankara'dan tarih-i müfârekatim olan 14 Kânun-ı sâni 1339 gününün ferdası ortaya çıkarıldığı anlaşılmış idi.*

"*Şükrü Efendi Hoca ve rüfekası, Hâlife meclisin, meclis hâlifendindir' safsatasıyla millet meclisini hâlifenin hey'et-i meşvereti ve hâlifeyi meclisin, dolayısıyla devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir.*"⁸

Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir Hükümet Konağı'nda çeşitli heyetleri kabul etmiş, daha sonra valilik salonunda halkın katıldığı bir toplantıda üç buçuk saat süren bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin genel politikası, memleketin içinde bulunduğu genel durum, gelecekte yapılması gereken çalışmalar üzerinde durmuş, sözü Lozan Konferansı'na getirerek:

"*Biz bütün milletçe, hükümetçe ve meclisce samimi surette sulh ve musâlahâta taraftarız eğer Avrupa devletleri aleyhimizdeki fikirlerini tashih ve bunu fiilen izhâr ederse, sulhün akdine hiç bir mani kalmaz. Buna rağmen behemehâl harbi idame etmek isterlerse, şimdiye kadar olduğundan ziyade kuvvetli bulunduğumuza ve daha esaslı netâyic istihsâl edeceğimize emniyetimiz berkemaldir"* demiştir⁹..

Bu konuşmasından sonra odasına çekildiği sırada, İzmir'den bir telgraf aldı. Başyaver Salih (Bozok), annesi Zübeyde Hanım'ın ölümünü üzümlere bildiriyordu. Zübeyde Hanım'ın ani ölümü Mustafa Kemal'i oldukça fazla üzmüştü. Konu ile ilgili olarak Vakit gazetesinde:

"*Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Validesi Hanım'ın İzmir'de irtihâl ettiği teessüfle haber alınmıştır. Merhume bir müddetten beri rahatsız bulunuyordu. Ankara'nın havasıyla imtizâç edemediğinden İzmir'in istirdâdı üzerine tebdil hava için , İzmir'e gitmişti. Başkumandanımızın, son teftişleri esnasında İzmir'e de uğrayarak validelerine mülâki olmaları mukarrerdi. Bu müessif haberin Mustafa Kemal Paşa'ya Eskişehir'de veya yolda haber verilmiş*

⁸ Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, II (1920-1927), İstanbul, 1972, s.703-705. Saltanatın kaldırılmasından sonra hilâfet tartışmaları için bkz: Dursun Ali AKBULUT, *Saltanat, Hilâfet ve Milli Hâkimiyet*, Samsun, 1994.

⁹ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*. II, Ankara, 1989, s.56.

olması muhtemeldir. Gazi Paşa'nın amik olan teessürlerine bütün milletimiz iştirak edecektir. Zayâ'dan dolayı ta'ziyetlerimizi arz ederiz" deniliyordu¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa çok üzgün olmasına rağmen programını değiştirmek istemiyordu. 16 Ocak 1923 akşamı için İstanbul gazeteleri başyazarlarını İzmit'e davet etmişti. Çok önemli bir basın toplantısı yapacaktı. Bunun üzerine Başyaveri Salih Bey'e bir telgraf gönderdi ve "Allah millete hayat ve selâmet versin" diyerek, cenazenin defnedilmesine izin verdi¹¹.

2) Mustafa Kemal Paşa İzmit'te

Mustafa Kemal Paşa İzmit'e ikinci kez 16 Ocak 1923 günü gelmiştir. Başından beri Anadolu'da başlatılan Millî Mücadele'yi yazılarıyla destekleyen bazı İstanbul gazetelerinin başyazarları, Mustafa Kemal ile görüşme isteğinde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal de bu istek üzerine 16 Ocak 1923'te İzmit'te bir basın toplantısı yapmayı kararlaştırdı.

İzmit yine çoşkulu günlerinden birini yaşamış ve Mustafa Kemal istasyonda törenle karşılanmıştı. Doğruca, kendisi için hazırlanan köşke geldi. Akşam yemeğinden sonra, basın toplantısını yaptı. Beş buçuk saat süren bu toplantıya; Tevhid-i Efkâr Gazetesi başyazarı Velid Ebüzziya, Vakit Başyazarı Ahmet emin (Yalman), Akşam Başyazarı Falih Rıfkı (Atay), İleri Başyazarı Suphi Nuri (İleri), İkdâm Başyazarı Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Tanin Başyazarı İsmail Müştak (Mayakon), Ankara Hükümeti'nin siyasi temsilciliğini yapan Kızılay Başkanı Hamit, Ankara'dan Dr.Adnan (Adıvar) ve Halide Edip (Adıvar), İzmit'ten gazeteci Hakkı (Kılıçoğlu) katıldılar¹².

Mustafa Kemal Paşa, İzmit'e ulaşıncaya kadar yol boyunca büyük sevgi gösterileriyle karşılandı. Vezirhanı'nda, karşılamaya gelen halk ile sohbetlerde bulundu. Lefke'de askerî birlikleri teftiş eden Mustafa Kemal, Akhisar İstasyonu'nda, Halit Bey ile halk tarafından karşılandı ve burada da öğretmenlerle sohbet etti.

Arifiye İstasyonu'nda bura halkından başka, Adapazarı'ndan gelen eşraf ve tüccar Mustafa Kemal'i karşılamak için bekliyorlardı¹³..

¹⁰ Vakit, 16 Kânun-ı sâni 1339, No. 1831.

¹¹ Vakit, 16 Kânun-ı sâni 1339, No. 183; ÖNDER, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.155.

¹² ÖNDER, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.203.

¹³ Mustafa Kemal Paşa, 16 Ocak 1923'te Arifiye'de Hoca Harun Efendi'nin hitabesine verdikleri cevapta şöyle diyordu: "Evvelâ, sulhperver olduğumuz için sulhü arzu ediyoruz. Saniyen, mütemadi muharebeler dolayısıyla memleket sulhe, tanzim ve imâra çok muhtaçtır. Fakat sulh olmayacak olursa yine mücadeleye devam edecek ve mutlaka memleket için elzem olan neticeyi elde edeceğiz. Bizim mücadelemiz

Sapanca İstasyonu'nda Osman Nuri, Büyükderbend İstasyonu'nda Halis Bey'le halk çoşkulu bir karşılama töreni hazırlamışlardı.

"Batı Anadolu Gezisi esnasında Mustafa Kemal Paşa'ya, Bolu Mebûsu Cevat Abbas Bey, Başkumandanlık Refakat Zabiti Mahmut, Yaverleri Muzaffer, Muhafız Tabur Komutanı İsmail Hakkı, Erkân-ı Harbiye'den Tahsin, Cevdet, Rıza Beylerle Matbûât ve İstihbârât Müdüriyesi Umumiyesi İstihbârât Müdürü Edhem Hidayet, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Müdürü Recep Zühdi, Kalem-i mahsustan Memduh, Diş Tabibi Ahmet Şevki, Fotoğrafçı Esat Beyler eşlik etmekte ve 40-42 asker de bu seyahate katılmaktaydılar."¹⁴

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul gazetecileriyle yaptığı basın toplantısını İzmit Kasrı'nda 16/17 Ocak 1923 günü saat 9.30 da gerçekleştirdi:

Bu toplantıda, Gazi Paşa'nın önce konuşacağımız esaslı meseleler ne ise onları tesbit edelim, hangi noktaları öğrenmek istiyorsunuz? sorusu üzerine gazete başyazarları, Mustafa Kemal'e birçok soru yöneltmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, daha sonra şöyle demiştir: "*Burada gayet samimi ve açık bir surette müdâvele-i efkâr edeceğiz. Binaenaleyh konuşacağımız şeyler şimdilik mahrem kalacaktır. Yalnız, muttali olacağımız husûsâtı zamanına ve vaz'iyete göre istimâl edebiliriz.*"¹⁵

Toplantıda günün tartışma konusu olan sorunlara değinilmiş; hilâfet meselesi, Lozan barış müzakereleri, Millî Mücadele'nin gayesi, Büyük Millet Meclisi'ndeki fikirler, yeni hükümet ve din, seçimler ve Halk Fırkası ve daha bir çok meseleler hakkında Mustafa Kemal geniş açıklamalarda bulunmuştur.

16/17 Ocak'ta, Mustafa Kemal'in İstanbul gazetecileriyle yaptığı İzmit Kasrı mülâkatında mevzubahs olunan "Yeni Hükümet ve Din" hakkında şöyle bir konuşma geçmiştir:

Kılıçzade Hakkı Bey : - Paşa Hazretleri, yeni hükümetin dini olacak mı?

Gazi Paşa : - Vardır, efendim. İslâm dinidir. İslâm dini hürriyet-i efkâra mâliktir.

Hakkı Bey : - Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecek mi?

bitmemiştir. Asıl sulhten sonra elbirliği ile çalışmayı elden bırakmamak lazımdır." (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s.56-58).

¹⁴ *Vakit*, 17 Kânun-ı sâni 1339, No. 1832.

¹⁵ *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s.39-40. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeminli dört sekreteri bu konuşmaları aynen yazmışlardı. Ne var ki bu açıklamalar bir süre yayınlanmayacaktı. Nitekim, Atatürk'ün izniyle 1929 yılında yayınlandı. 1969 yılında da İsmail Arar, geniş bir inceleme ile bir kitap haline getirmiştir." (ÖNDER, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.204.)

Gazi Paşa : - Edecek mi etmeyecek mi bilemem... Bugün mevcut olan kanunlarda aksine bir şey yoktur. Millet dinsiz değildir. Mütedeyyindir ve dini, dini İslâm'dır¹⁶.

Mustafa Kemal Paşa, daha sonra bu toplantıdaki konuşmadan Nutuk'ta şöyle bahsetmektedir:

"Yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ikinci maddesinin başında... 'Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslâm'dır' cümlesidir.

"Bu cümle daha, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na geçmeden çok evvel, İzmit'te ve İzmit erbab-ı matbûâtıyla uzun bir mülâkat ve hasbihalimiz esnasında, muhataplarımdan bir zatın şu sualine ma'rûz kaldım: 'Yeni Hükümet'in dini olacak mı?'

"İtiraf edeyim ki bu suale muhatap olmayı hiç de arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lâzım gelen cevabın o günkü şeraite göre ağızdan çıkmasını istemiyordum.

"Efendiler, gazeteci muhatabımın sualine: Hükümetin dini olamaz, diyemedim. Aksini söyledim.

"Vardır efendim: İslâm dinidir, dedim. Fakat der-akab 'İslâm dini hürriyet-i efkârâ mâliktir' cümlesiyle cevabımı tavzih ve tefsir lüzumunu hissettim.

"Demek istedim ki hükümet, efkâr-ı vicdana riayetle mukayyed ve mükellef olur.

"Muhatabım, verdiği cevabı, şüphesiz, ma'kul bulmadı ve sualini şu tarzda tekrar etti: 'Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecekmi?'

"Edecek mi etmeyecek mi bilemem dedim. Meseleyi kapatmak istedim. Fakat mümkün olmadı."¹⁷.

Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit Köşkü'nün alt salonunda yaptığı basın toplantısı, 17 Ocak sabah saat 3'te bitmişti. Gazeteciler vedâ ederek ayrıldılar. O gün öğleye kadar dinlenen Mustafa Kemal, öğleden sonra heyetleri kabul etmiş, ertesi günü de I.Ordu Komutanı Nureddin Paşa ile birlikte Yarımca ve Hereke'deki askerî birlikleri denetlemişti. Yarımcalılar, Mustafa Kemal'i ellerinden geldiğince ağırlamış, bir "hemşehrilik beratı" ile hemşehriyi yapmışlardı¹⁸.

Mustafa Kemal Paşa, 17 Ocak'ta İzmit ve çevresindeki askerî birlikleri teftiş ile meşgul olmuş, her yerde kurbanlar kesilerek, çoşku ve heyecanla karşılanmıştı. Akşamleyin İzmit'te şerefine bir ziyafet verilen Mustafa Kemal,

¹⁶ Eskişehir-İzmit Konuşmaları, s.67.

¹⁷ Nutuk, II, s.715-716.

¹⁸ ÖNDER, Atatürk'ün Yurt Gezileri, s.204.

ertesini gün gazete başyazarlarını tekrar kabul ve İzmir halkı ile yakından temas etmişti.

Mustafa Kemal, 18 Ocak'ta Anadolu Sineması'nda İzmir halkına, dört saat süren oldukça önemli açıklamalarda bulunmuştu. Sinema salonu, toplumun her kesiminden ikibinden fazla insanla hınca hınç dolmuştu. Mustafa Kemal'in, konuşmasını daha çok halkla sohbet şeklinde yapmayı uygun görerek, dinleyicilerinden geçmiş ve geleceğe ait düşüncelerinin nelerden ibaret olduğunu, hangi hususlarda tereddüte düştüklerini ve hangi meseleleri anlamak istediklerini sorması üzerine; dinleyicilerden bazıları, "*Hakimiyet-i milliye esâsâtı hilâfet meselesi, maârif, iktisat, ziraat ve ticaret hususlarında*" ve oluşturulması düşünülen Halk Fırkası hakkında bazı sorular yöneltmişlerdi. Mustafa Kemal'de bütün bu sorulara oldukça mantıklı cevaplar vermişti¹⁹.

3) Mustafa Kemal Paşa Bursa'da

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Bilecik'ten Bursa'ya doğru hareket ettiğini bildiriyor ve konu ile ilgili haberde deniliyordu ki: "*Mustafa Kemal Paşa, bugün sekiz evvelde Bilecik'ten Bursa'ya müteveccihen hareket buyurmuşlardır. Program mucibince ayın yirminci günü öğleden evvel Bursa'ya muvasalat olunacaktır.*"²⁰

Vakit gazetesinde yer alan bir haberde de : Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Ocak öğleden sonra Bilecik yoluyla İzmir'ten Bursa'ya vardığı, havanın pek soğuk olmasına ve şiddetli kar fırtınasına rağmen, Paşa'nın, pek parlak gösterilerle karşılandığı, Bursalılar tarafından hediye edilen Kükürtlü'deki köşkte kalacağı ve 21 Ocak'ta halk ile daha yakından temaslarda bulunacağı bildiriliyordu²¹.

Bursalıların Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekileri heyecanla ve coşku ile karşıladıklarını, binlerce kişinin karşılamaya koştuklarını haber veren Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, devamla şunları yazmaktaydı:

"*Mustafa Kemal Paşa, şehrin medhalinde Bursa Valisi Hacı Adil Bey'le müdâfaa-ı hukuk hey'eti azaları, me'murin-i mülkiye ve askeriye, eşraf ve tücceran ile diğer hey'etler tarafından istikbâl olunmuştur. Yağmakta bulunan yağmur ve kara rağmen binlerce halk sevgili halaskârın yoluna dökülmüştü. Paşa, halkın şiddetli ve heyecanlı tezahüratı arasında doğruca belediye dairesini teşrif etmiş, belediyede icrâ olunan bir resm-i kabulden sonra, doğruca ikâmetlerine tahsis ve*

¹⁹ *Vakit*, 18 Kanun-ı sâni 1339, No.1833; 20 Kânun-ı sâni 1339, No. 1835; *İzmir Yollarında*, s.10.

²⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Kânun-ı sâni 1339, No: 718.

²¹ *Vakit*, 21 Kânun-ı sâni 1339, No: 1836.

Bursalılar tarafından hediye edilen Çekirge'deki köşklerine azimet buyurmuştu."²²

21 Ocak'ta Kükürtlü'deki Köşkü'nde müdâfaa-ı hukuk hey'etini, vilâyet erkânını, ulemayı ve Mudanya'dan gelen bir heyeti kabul eden Mustafa Kemal, ertesi gün saat ikiden dokuza kadar sinemada halkla sohbetlerde bulundu ve onüç kişi tarafından yöneltilen sorulara cevap verdi. Şark Sineması'nda öğleden sonra saat ikiden dokuza kadar devam eden konuşmasında; oldukça önemli açıklamalarda bulundu. Konuşmasını sohbet havası içinde yapmayı uygun görerek, dinleyenlerden hangi konularda tereddüde düştiklerini ve hangi meseleyi öğrenmek istediklerini sorması üzerine, yöneltilen sorulara sırasıyla cevap verdi²³.

4) Mustafa Kemal Paşa İzmir'de

24 Ocak'ta Bursa'dan Karaköy-Eskişehir yoluyla İzmir'e doğru hareket eden Mustafa Kemal Paşa'nın, şehirden ayrılışından haberdar olan Bursa halkı, mektepliler ve asker şehrin çıkışına kadar, yollara dökülerek, büyük kurtarıcılarını hararetle alkışlarla uğurlamışlardı. İnegöl'de halkın büyük ve coşkulu gösterileriyle karşılanan Mustafa Kemal, hükümet dairesinde kısa bir süre dinlendikten sonra, hükümet önünde kız öğrenciler tarafından okunan şiirleri dinledi. Daha sonra yine coşkulu alkışlar ve yaşa avazeleri arasında yollarına devamla Karaköy'e ulaştı²⁴.

25 Ocak sabahı Afyonkarahisarı'ndan hareket eden Mustafa Kemal, bütün istasyonlarda; Banaz'da, Uşak'ta pek içten ve parlak gösterilerle karşılanmış ve akşam saatlerinde Alaşehir'e varmıştı.

Alaşehir'deki karşılama töreni büyük bir coşkuya sahne olmuş, istasyondan hükümet dairesine kadar birçok zafer takları yapılmıştı. Kasaba halkı ve diğer kasaba ve köylerden gelen halk temsilcileri Paşa'yı karşılamaya çıkmışlardı. Kadın, erkek, genç, ihtiyar binlerce halkın sürekli ve hararetle alkışları arasında trenden

²² *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Kânun-ı sâni 1339, No: 719.

²³ *Vakit*, 22 Kânun-ı sâni 1339, No.1837; 24 Kânun-ı sâni 1339, No.1839; İzmir Yollarında, s.32-33. Gazi'nin cevap verdiği sorular arasında; "Abidat (heykel yapımı), ecnebi sermayesi, ziraatin terakkisi, sulh konferansındaki müzâkerat, halkın tenvir ve irşadı, Balkan hükümetlerinin vaziyet-i hazırası, millî inkılâbımızın esasatı, halifenin vaz' ve mevki'i, Halk Fırkası'nın teşkili lüzumu" gibi sorular bulunuyordu (*İzmir Yollarında*, s.33-41).

²⁴ *Vakit*, 22 Kânun-ı sâni 1339, No.1841.

inen Mustafa Kemal, biri kız diğeri erkek iki öğrenci ile halk adına müdâfaa-ı hukuk üyelerinden Hüseyin Bey tarafından karşılanmıştır²⁵

26 Ocak'ta Alaşehir'den hareketle Salihli'ye varan ve öğrenciler ile halk tarafından çoşku ile karşılanan Mustafa Kemal, burada öğrencilere hitaben yaptığı konuşmasında:

"Üç buçuk sene istiklâlimiz için kan döktük. İcabederse ilânihayet dökeriz. Fena günlerin avdet etmemesi için millet tedbir alacaktır. Bunun en büyüğü ilim ve irfandır" demişti.

Halkın şiddetli alkışları arasında Salihli'den ayrılan Mustafa Kemal, Manisa'ya ulaşmış ve burada da çoşkulu bir karşılama töreni yapılmış, kurbanlar kesilmişti²⁶.

27 Ocak'ta İzmir'e ulaşan Mustafa Kemal Paşa, Basmahane İstasyonu'ndan itibaren yerlere serilen halılar üzerinde yürüyerek, çiçeklerle donatılan arabaya binmişti. Etrafı yoğun bir halk kitlesiyle çevrili olduğu halde, çevreyi dolduran yüzbinlerce kişinin alkış tufanı, "Yaşasın Mustafa Kemal Paşa, yaşasın Büyük Millet Meclisi" avazeleri arasında, yüzbinlerce çiçek demetleri arasından geçerek, hükümet binasına varmıştı.

Karşıyaka İstasyonu'nda trenden inerek, beraberindekiler ve karşılamaya gelenlerle birlikte Osman Paşa Camii Mezarlığı'nda defnedilmiş olan annesinin mezarını ziyaret etmiş ve mezarı başında oldukça etkili bir konuşma yapmıştı. İzmir'deki karşılama töreni, halkın içtenliği ve çoşkulu gösterileri bugüne kadar görülmemiş bir derecedeydi; şehir baştan başa bayraklar, resim ve çiçeklerle donatılmıştı. Kadın erkek, genç ihtiyar, çocuk tüm İzmir halkı Paşa'nın geçtiği yollara dökülmüşlerdi²⁷.

²⁵ *Vakit*, 27 Kânun-ı sâni 1339, No.1842. Mustafa Kemal Paşa, 25 Ocak akşamı yaptığı konuşmasında şöyle demiştir: "Arkadaşlar, bundan sonra, pek önemli zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zaferler süngü zaferi değil, iktisat, ilim ve irfân zaferleri olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar kazandığı zaferler memleketimizi gerçek kurtuluşa sevkemiş sayılamaz. Bu zaferler ancak müstakbel zaferimiz için bir zemin hazırlamıştır. Askerî zaferlerimizle mağrur olmayalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım." (*İzmir Yollarında*, s.44).

²⁶ *Vakit*, 28 Kânun-ı sâni 1339, No.1843. Mustafa Kemal Paşa, 26 Ocak 1923'te Turgutlu İstasyonu'nda yaptığı konuşmasında: "Biliyoruz ki büyük sefâletler ve felâketler geçirdiniz. Evleriniz yıkıldı, hemşehrilerinizden bir çoğu şehid edildi. Fakat bütün bu cenk, sizin için, hey'etimiz için bir ders-i intibâh ve teyakkuz olmuştur. Biz bu intibâhla çalışacak olursak artık o kara günlerin avdetine imkân kalmaz" demiştir (*İzmir Yollarında*, s.47).

²⁷ *Vakit*, 28 Kânun-ı sâni 1339, No.1843.

Mustafa Kemal'in geçecekleri yollarda binlerce insan yığılmış ve bütün dükkânlar, resmî daireler gelin gibi süslenmişti. Halkın sürekli alkışları ve yaşa sesleri göklere yükseliyordu.

Mustafa Kemal'in bulunduğu otomobil, binlerce kişi tarafından kuşatılarak, Tilkilik, Mezarlıkbaşı, Örtülü Çarşı ve Başdurak yoluyla hükümet binasına ulaşmış ve Paşa, burada bir süre dinlendikten sonra, yine halkın alkışları ve sevinç gösterileri arasında Göztepe'de Uşakîzâde Muammer Bey'in Köşküne varmıştı²⁸.

Mehmet Önder, "Atatürk'ün Yurt Gezileri" adlı kitabında, Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişi ve burada halk tarafından karşılanışı hakkında şunları yazmaktaydı:

"Mustafa Kemal Paşa, 27 Ocak sabahı Manisa üzerinden Karşıyaka İstasyonu'na geldi. İstasyon bir mahşerdi. İzmir Valisi Abdülhalik (Renda), Kolordu Komutanı Fahreddin (Altay), İzmir Bölgesi Komutanı İzzeddin (Çalışlar) karşılayıcılar arasındaydı. Aslında o gün, Lozan'da bulunan İsmet (İnönü) Paşa dışındaki bütün komutanlar İzmir'deydi. Ordu Komutanı Kâzım (Karabekir), Millî Savunma Bakanı Kâzım (Özalp), Mustafa Kemal ile beraber gelmişlerdi. Genel Kurmay Başkanı Fevzi (Çakmak), Asım (Gündüz) İzmirdeydi. Mustafa Kemal'in yanında Bolu Milletvekili Cevat Abbas (Gürer), Yaver Muzaffer (Kılıç), Muhafız Tabur Komutanı İsmail Hakkı (Tekçe) vardı. Başyaver Salih (Bozok) İzmir'de karşılayıcılar arasında bulunuyordu.

"İstasyonda çiçeklerle süslenmiş bir otomobil bulunmaktaydı. Mustafa Kemal, doğrudan annesinin Karşıyaka'daki mezarını ziyaret ederek, mezarı başında içli bir konuşma yaptı."²⁹

Gazi, bu içli konuşmasını şöyle bitirmişti: "*Validemin medfeni önünde ve Allah'ın huzurunda ahd ve peyman ediyorum, bu kadar kan dökerek milletin istihsâl ve tesbit ettiği hâkimiyetin muhâfaza ve müdâfaası için icâbederse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Hâkimiyet-i milliyeye uğruna canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun.*"³⁰

27 Ocak'ta şerefine hükümet konağında düzenlenen ziyafette, halk temsilcilerine hitaben uzun bir konuşma yapan Mustafa Kemal, 29 Ocak'ta Muammer (Uşaklıgil) Bey'in Göztepe'deki konağında gösterişsiz bir nikâh töreniyle Uşâkîzâde Muammer Bey'in kızı Latife Hanım ile hayatlarını birleştirmişti.

²⁸ Vakıf, 29 Kânun-ı sâni 1339, No.1844.

²⁹ ÖNDER, Atatürk'ün Yurt Gezileri, s.191-192.

³⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s.78-80.

Mustafa Kemal Paşa, 30 Ocak'ta İzmir'deki Anadolu, Ahenk, Sada-yı Hak, Şark ve Yeni Turan gazeteleri başyazarlarını kabulleri sırasında yaptığı konuşmasında, basın mensuplarına Lozan Barış Konferansı konusunda düşündüklerini söyledi: O sırada müzakereler kesintiye uğramış, İsmet (İnönü) Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti, Türkiye'ye dönmek üzere 7 Şubat 1923'te yola çıkmıştı. Mustafa Kemal, aynı konuşmasında devamla;

"Seyahat ettiğim yerlerde halkın çok samimi ve kalbî tezâhüratına şahit oldum. Birkaç gün kalmak fırsatına mâlik olduğum yerlerde doğrudan doğruya halk ile hasbihallerde bulundum. Ve tamamen anladım ki, halkımız çok mütenebbih ve müteyakkız bir haldedir. Memleketin âmal ve ihtiyâcât-ı hakikiyesine tamamen mutabık bir sulh yapmak imkânı hasıl olduktan sonra, zâyîât-ı maziyezi az zamanda sür'at ve emniyetle telâfi etmek mecburiyetindeyiz. Bilhassa iktisat ve irfân mesâisinde çok büyük bir âzîm ve gayret lâzımdır. Bu mesâiyi esaslı undelere istinât ettirmek ve doğru istikametlerde mütevali kılabilmek için bütün milletin sa'y ve gayretini ahenkdar ve müsmir kılmak maksadıyla ba'de's-sulh Halk Fırkası nâmu altında bir teşekkül-i siyasiye lüzum olduğu kanaatindeyim. Bence, bizim milletimiz yekdiğerinden çok farklı menâfi takib ederek ve bu itibarla yekdiğerleriyle mücadele halinde bulunagelen muhtelif sınıfa mâlik değildir. Mevcut sınıflar yekdiğerinin lâzım ve melzûmu mahiyetindedir. Binaenaleyh Halk Fırkası bilcümle sunufun hukukunu ve esbâb-ı terakki ve saadetini te'mine hasr-ı iştigal edebilir" diyordu³¹.

31 Ocak'ta İzmir'de halk ile yaptığı konuşmada da diyordu ki: "Efendiler! Ben şimdi burada müstahzar bir nutuk irad edecek değilim. Maksadım halkça, kardeşçe hasbihalde bulunmaktır. Bu dakikadaki muhatabınız, T.B.M.M. Reisi ve Başkumandan değildir. Sade bir mebûs ve sizi çok seven bir hemşehriniz Mustafa Kemal'dir. Binaenaleyh benden neler öğrenmek istiyorsanız serbest olarak sormanızı rica ederim."

Mustafa Kemal'in bu isteği üzerine, üçü hanım olmak üzere ondokuz kişi tarafından otuza yakın soru yöneltilmişti Bu sorular; "Yeni Türk Devleti'nin esâsât-ı hazırası, kadınların hayat-ı ictimâiyemizdeki mevkii'nin ne olmak lâzım geleceği ve sulh konferansında cereyan eden müzâkerat, ziraat, ticaret ve sanayinin terakkisi, Halk Fırkası'nın takib edeceği esaslar ile mesâil-i saireyi ihtiva ediyordu."

Mustafa Kemal, tüm bu soruları tesbit ettikten sonra, her birine ayrı ayrı cevap vermişti³².

31 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s.85-87.

32 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s.87-95.

5) Mustafa Kemal Paşa Balıkesir'de

Mustafa Kemal Paşa, 5 Şubat'ta, refikası Latife Hanım'la birlikte Balıkesir'e gitmek üzere İzmir'den ayrılmıştı. Önce Manisa ile Akhisar arasındaki Kabaklı İstasyonu'na gelen ve burada halkın büyük sevgi gösterileriyle karşılanan Paşa, daha sonra Çiftlik İstasyonu'na gelmiş ve burada askerî birlikleri teftiş etmişti. Bundan sonraki durak, Akhisardı. Akhisar o bölgede yangından etkilenmemiş bir kasaba idi. Akhisarlılar, Başkomutanlarını bağirlarına basmışlar, coşku ve heyecanla karşılamışlardı. Akhisar'da Türk Ocağı'nı ziyaret eden ve burada Akhisarlılara seslenen Mustafa Kemal Paşa'nın bu gezisine katılan Latife Hanım, teftiş esnasında başına şal örtü, bir süvari elbisesi ile çizme giymiş olarak bulunuyor ve her gittikleri yerde halk tarafından saadet temennisiyle karşılanıyorlardı³³.

6 Şubat'ta Kırkağaç'a gelen ve burada; "*Milletin gazisi, binler yaşa*" sadalarıyla karşılanan Mustafa Kemal, Türk Ocağı'nı "*Hakiki ecdat ve feyz ocağı olması temennisiyle*" ziyaret etmiş ve belediyede halk temsilcileriyle görüşmüştü. Kırkağaç'tan Soma'ya hareket eden Başkomutan, burada askeri teftiş etmiş ve Latife Hanım da kadınlarla sohbet ederek, iltifatta bulunmuştu. Soma'da, ayaklarına kapanan kadınlara; ağlamayınız, gülünüz, bundan sonra hep güleceğiz, diyen Paşa; aynı gün öğleden sonra Balıkesir'e varmıştı.

Diğer yerlerde olduğu gibi Balıkesir'de de sevinç gösterileriyle karşılandı:

"*Balıkesir Milletvekilleri Vehbi, Hikmet ve Naci Beyler Gazi Paşa'yı istikbâl ettiler. Belediyeye kadar yolun sağ tarafında bütün kadınlar, sol tarafında yirmi iki esnaf cemâati ve mektepliler ahz-ı mevki etmişlerdi. Rahgüzarda tâk-ı zaferler kurulmuştu. Emsalsiz tezâhürat icrâ edilerek kurbanlar kesildi. Burada bir çocuk tarafından îrâd edilen nutka cevap olmak üzere, Mustafa Kemal, 'Bu zafer benim değil, milletindir' dedi. Ordu dairesinde Balıkesirli bu halaskâra şükran ve merbutiyetlerini izhâr için çırpınıyorlardı. Geceleyin ziyafet verildi ve muazzam bir fener alayı tertip edildi. Gazi Paşa balkondan fener alayını temâşa etmiş, millî oyunlar oynanmış, balonlar uçurulmuş ve bu arada Bandırmalılar tarafından yapılan daveti kabul buyurmuştu.*"³⁴

Mehmet Önder, adı geçen kitabında; Balıkesir Gezisi hakkında şunları yazmaktadır:

"*Atatürk evliliğinin haftasına Balıkesir'e kadar bir gezi yaptı. 5 Şubat 1923'te İzmir'den hareketle önce Akhisar'a geldi. Buradan Kırkağaç ve Soma'ya geçti. Geçtiği yerlerde coşku ile karşılanıyordu. Belediye Başkanı Hayreddin*

³³ *Vakit*, 6 Şubat 1339, No. 1852.

³⁴ *Vakit*, 7 Şubat 1339, No. 1853.

(Karan) başkanlığındaki Balıkesir heyeti Atatürk'ü bekliyordu. Bir de Balıkesirli kadınlar heyeti vardı. Atatürk bu heyetlerle birlikte 6 Şubat 1923 günü öğleden sonra Balıkesir'e geldi. Balıkesir tâk ve bayraklarla donanmıştı. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi muhabiri, o gün çevre ilçelerden gelenlerle birlikte Balıkesir'de ellibin kişi olduğunu yazıyordu. Ali Hikmet ve Naci (Eldeniz) Paşalarla, Balıkesir Milletvekillerinden bazıları, Balıkesir Mutasarrıfı, Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyeti üyeleri, asker, öğretmen, öğrenci, onbinlerce halk Atatürk'ü karşılıyordu. Atatürk doğrudan belediyeye geldi. Kısa bir süre dinlendikten sonra belediye balkonuna çıkarak yapılan geçit törenini izledi. Törenden sonra komutanlığı ziyaret ederek, paşalarla bir süre görüştü. O geceki fener alayı da muhteşemdi.

"Ertesi gün 7 Şubat 1923 Cuma. O gün Balıkesir Zağnos Paşa Camii'nde, cuma namazından sonra, şehitlerin ruhlarına ithâf edilmek üzere mevlit okunacaktı. Atatürk camiye gelerek, cuma namazından ve okunan mevlitten sonra minbere çıkarak bir hutbe verdi: 'Ey millet, Allah birdir, şanı büyüktür. Allah'ın selâmeti, âtîfeti ve hayrı üzerine olsun. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Ekmel dindir. Çünkü: dinimiz akla, mantığa, hakikate tamamen tevâfuk ve tetâbuk ediyor.' diye başlayan bu hutbeyi, camii tıklım tıklım dolduran cemâate hem hayranlıkla dinletmiş hem de hayret ettirmişti. Ömrü cephelerde, savaş meydanlarında, mücadele içinde geçmiş bir insanın üstün dini bilgileri, üstelik çok güzel konuşması herkesi hayrete düşürmüştü.

"Müşarünileyh ba'dehu minberden aşağı inmiş ve muhtelif zevât tarafından irâd edilen yirmiyi mütecâviz suali tesbit ettikten sonra cevaplarını vermişti: Atatürk, dinî, siyâsî bu soruları büyük bir rahatlık ve açıklıkla cevaplandırdı. Hilafet makamına, Lozan Konferansı'na değindi. Kadın hakları, Halk Fırkası'nın durumu üzerinde konuştu."³⁵

6) Balıkesir'den Tekrar İzmir'e, İzmir'den Eskişehir'e ve Ankara

Mustafa Kemal Paşa, 8 Şubat 1923 günü saat 16.30 da Balya'ya oradan da Edremit'e geldi. 10 Şubat günü Edremit yoluyla tekrar izmir'e geldi. 17 Şubat'ta İzmir'de İktisat Kongresi toplanmıştı. Atatürk uzun ve önemli bir konuşma ile kongreyi açtı³⁶.

"İzmir İktisat Kongresi" bu dönem tarihimiz içinde ekonomik meseleler yönünden büyük önem taşıyan bir olaydır. 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan bu kongre, İktisat Vekâleti (Ekonomi Başkanlığı)'nin tertip ve daveti

³⁵ ÖNDER, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.65-66.

³⁶ ÖNDER, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.66.

üzerine yapılmış ve Türkiye'deki ekonomi ile ilgili bütün grup ve kişiler burada bir araya getirilmişti.

1135 kişinin katıldığı kongrenin toplanma amacını, İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) şöyle belirtir: Memleketin rençber, ticaret ve endüstri mensuplarının bir araya geleceği bu kongre, memleketin ekonomik gelişmesi için acele alınacak tedbirler hakkında görüşecek ve aldığı kararları T.B.M.M'ne ve hükümete verecektir.

Nitekim kongre, 12 maddelik "İktisat Misakı" esaslarını kabul ederek, T.B.M.M. başkanlığına ve hükümete vermiştir. Bu misakın 3.maddesi şöyledir "*Türkiye halkı, tahribat yapmaz, imâr eder. Bütün çalışmalar ekonomik bakımdan memleketi yükseltmek amacını güder.*"

Mustafa Kemal (Atatürk), bu kongreden önce gittiği Eskişehir, İzmit ve Bursa'da kamuoyunu ekonomik konularla da ilgilendirmek ve hazırlamak için konuşmalar yapmıştır. O zamanki basınımız da bu kongreye geniş yer vererek yayınlar yapmıştır.

Mustafa Kemal, İktisat Kongresi'ni açarken uzun bir konuşma yapmış, tarihi örnekler vermiş, Lozan Konferansı'nın henüz sonuçlanmamasının sebeplerini açıklamıştır³⁷.

Mustafa Kemal Paşa, 18 Şubat 1923 günü Eskişehir'e doğru yola çıktı. Eskişehir'de kendisini İsmet (İnönü) Paşa başkanlığındaki Lozan heyeti bekliyordu. 20 Şubat sabahı Lozan heyeti ile görüşen Mustafa Kemal, o gün akşam heyetle birlikte Ankara'ya hareket etti.

³⁷ A.AFETİNAN, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*, I, Ankara, 1972, s.9-10.